

2

„M-am oprit la sihăstria de la Optina”, îi scria Gogol contelui A.P. Tolstoi, „și am luat cu mine o amintire care nu va păli nicicând. E limpede că în locul acela sălășluiește harul divin. Acest lucru se simte până și în semnele exterioare de venerație. Nicăieri nu am mai văzut călugări ca aceia. Prin fiecare dintre ei parcă stăteam de vorbă cu divinitatea”. În ultimii ani de viață, Gogol a venit în mai multe rânduri la Optina. Și a găsit în liniștea mănăstirii alinare și îndrumare spirituală pentru sufletul său zbuciumat. Credea că descoperise aici tărâmul rusesc divin pe care îl căutase toată viața. De la câțiva kilometri de mănăstire, îi scria lui Tolstoi : „Simți în aer mireasma virtuților sale : totul devine primitiv, oamenii se pleacă mai adânc, iar dragostea frățească sporește”²³.

Nikolai Gogol provenea dintr-o familie evlavioasă din Ucraina. Ambii părinți erau activi în Biserică, iar acasă țineau toate posturile și respectau toate ritualurile religioase. În casa lui Gogol exista o tentă de misticism care ne ajută să explicăm viața și arta scriitorului. Părinții lui Gogol s-au cunoscut pe când tatăl lui a avut o viziune la biserica din sat : Maica Domnului i se înfățișase dinaintea ochilor și, arătând înspre fata care stătea lângă el, îi spusese că aceasta îi va deveni soție, ceea ce s-a și întâmplat²⁴. La fel ca părinții săi, Gogol nu era mulțumit doar cu respectarea ritualurilor Bisericii. Încă din tinerețe, a simțit nevoia de a trăi prezența divină ca pe o dramă în sufletul său. În 1833 îi scria mamei sale :

[în copilăria mea] am privit totul cu un ochi imparțial ; mergeam la biserică fiindcă așa mi se impunea sau pentru că eram dus ; dar, odată ajuns acolo, nu vedeam altceva decât straiile preoțești, preotul și urletele înfiorătoare ale diaconilor. Îmi făceam cruce fiindcă vedeam că toți ceilalți își fac cruce. Dar odată – îmi amintesc cât se poate de clar – te-am întrebat despre Judecata de Apoi și mi-ai povestit atât de bine, de amănunțit și de înduioșător despre lucrurile bune ce îi așteaptă pe oamenii care au dus o viață vrednică și ai descris osânda veșnică ce îi așteaptă pe păcătoși atât de elocvent și de înfricoșător, încât m-a năucit și mi-a stârnit toată sensibilitatea. Mai târziu a trezit în mine cele mai mărețe gânduri²⁵.

Gogol nu a avut niciodată îndoieli religioase, cum au avut Tolstoi și Dostoievski. Chinurile din ultimii săi ani de viață s-au datorat doar îndoielilor legate de propriile merite în fața lui Dumnezeu. Însă natura intensă a credinței scriitorului nu putea fi limitată la nici o Biserică. În unele privințe, după cum el însuși mărturisea, credința sa avea multe în comun cu religia protestantă, întrucât credea într-o relație personală cu Iisus Hristos²⁶. Cu toate acestea, în cei șase ani pe care Gogol i-a petrecut la Roma, între 1836 și 1842, s-a apropiat și de tradiția catolică, iar dacă a ales să nu se convertească la Biserica Romei, a făcut-o, potrivit spuselor sale, deoarece nu vedea nici o diferență între cele două crezuri : „Religia noastră este aidoma catolicismului – și nu e nevoie să mă convertesc de la una la cealaltă”²⁷. În ultima versiune a *Sufletelor moarte*, pe care nu a publicat-o niciodată, Gogol avea de gând să introducă figura unui preot care să întruchipeze virtuțile ortodoxe și pe cele catolice. Se pare că se afla în căutarea unei frății creștine care să-i unească pe toți oamenii într-o Biserică spirituală. Asta credea el că găsește la Optina și în viziunea sa asupra „sufletului rus”.

Ficțiunea lui Gogol era arena acestei căutări spirituale. Contrar părerii mai multor erudiți, nu exista nici o diferență reală între „operele literare” din perioada timpurie a lui Gogol și „operele religioase” din ultimii ani, deși mai târziu a arătat un interes mai explicit față de chestiunile religioase. Toate scrierile lui Gogol au o semnificație teologică – erau cu adevărat primele dintr-o tradiție națională care conferea ficțiunii statutul de profetie religioasă. Multe dintre povestirile sale pot fi interpretate ca alegorii religioase. Personajele lor grotești și fantastice nu sunt menite să fie realiste – la fel cum nici icoanele nu-și propun să înfățișeze lumea naturală. Ele au rolul de a ne permite să contemplăm o altă lume, în care binele și răul se luptă pentru sufletul omului. În povestirile de început ale lui Gogol, acest simbolism religios este prezent în motivele biblice și în metaforele religioase uneori destul de obscure. „Mantaua”, de pildă, conține trimiteri la viața Sfântului Acachie – un eremit (și croitor) care a murit după ani de chinuri la care l-a supus superiorul său, care ulterior s-a căit pentru cruzimea sa. Așa se explică numele eroului, Akaki Akakievici – un modest funcționar din Sankt-Petersburg care moare neiubit de nimeni, căruia îi este furată prețioasa manta, dar care se întoarce să bântuie orașul ca fantomă²⁸. După „eșecul” *Revizorului* (1836) – piesă menită să fie o parabolă morală, dar pe care publicul a considerat-o o satiră amuzantă –, Gogol a încercat să-și transmită mesajul religios. Opera căreia i-a dedicat ulterior toată energia era proiectată să fie un roman în trei părți intitulat *Suflete moarte* – un „poem” epic în stilul *Divinei Comedii* a lui Dante – în care planul providențial pentru Rusia urma să fie în cele din urmă dezvăluit. Imperfecțiunile grotești ale Rusiei provinciale expuse în primul volum al romanului și singurul terminat (1842) – în care aventurierul Cicikov cutreieră mai multe sate și înșală o serie de moșieri care nu mai au mult de trăit, cumpărându-le titlul de proprietate asupra șerbilor lor decedați (sau asupra „sufletelor”) – urmau să fie șterse de portretul înălțător pe care Gogol avea să-l facă „sufletului rus viu” în părțile a doua și a treia. Până și infamul Cicikov avea să fie salvat în cele din urmă, ajungând un moșier paternalist, pe măsură ce Gogol s-ar fi îndreptat spre idila slavă a frăției și iubirii creștine. Întregul „poem” era construit în jurul renașterii Rusiei și al ascensiunii sale spirituale pe o „scară infinită a perfecțiunii omenești” – metaforă pe care a preluat-o din parabola scării lui Iacob din Cartea Facerii²⁹.

Viziunea divină a lui Gogol era inspirată de eroii săi, slavofilii, a căror fantezie despre Rusia ca o comuniune sfântă de suflete creștine era, firește, atrăgătoare pentru un scriitor atât de tulburat de individualismul fără suflet al societății moderne. Ideea slavofilă își avea rădăcinile în concepția despre Biserica Rusă ca o comunitate liberă de frăție creștină – un *sobornost* (de la cuvântul rusesc *sobor*, folosit atât pentru „catedrală”, cât și pentru „adunare”) –, așa cum era ea schițată de teologul Aleksei Homiakov în anii 1830 și 1840. Homiakov a ajuns la concepția sa printr-o teologie mistică. Credița nu putea fi dovedită prin intermediul rațiunii, spunea el. Trebuia să o dobândești prin experiență, simțind dinăuntru Adevărul lui Hristos, nu prin legi și dogme. Adevărata Biserică nu îi putea convinge sau forța pe oameni să creadă, fiindcă nu avea altă autoritate în afara iubirii lui Hristos. Ca o comunitate liber aleasă, exista în spiritul iubirii creștine care îi lega pe credincioși de Biserică – iar acest spirit era singura sa garanție.

Slavofilii credeau că Adevărata Biserică era Biserica Rusă. Spre deosebire de Bisericile occidentale, care își impuneau autoritatea prin legi și ierarhii etatiste, precum papalitatea, ortodoxia rusă era, în viziunea lor, o comunitate cu adevărat spirituală, în fruntea

căreia se afla doar Hristos. Firește, slavofilii criticau Biserica oficială, care, spuneau ei, fusese slăbită din punct de vedere spiritual de alianța sa strânsă cu statul țarist. Ei îmbrățișau o Biserică socială, unii ar spune socialistă, așa încât multe dintre scrierile lor despre religie erau interzise (operele teologice ale lui Homiakov au fost publicate abia în 1879)³⁰. Slavofilii credeau cu tărie în emanciparea șerbilor : întrucât doar comuniunea indivizilor pe deplin liberi și conștienți putea crea *sobornost*-ul Bisericii Adevărate. Aveau încredere în spiritul creștin al poporului rus, iar acesta era spiritul care le definea Biserica. Slavofilii credeau că poporul rus era singurul popor cu adevărat creștin din lume. Subliniau modul de viață obștesc al țăranilor („o uniune creștină a iubirii și frăției”), firea lor pașnică și binevoitoare, smerenia lor, răbdarea și suferința lor fără margini și disponibilitatea de a-și sacrifica egourile individuale pentru un bine moral superior – fie că era vorba de comună, de națiune sau de țar. Cu toate aceste calități creștine, rușii erau mult mai mult decât o naționalitate – ei aveau o misiune divină în lume. Potrivit lui Aksakov, „poporul rus nu este doar un popor, este o umanitate”³¹.

Aceasta era viziunea asupra „sufletului rus” – un spirit universal care avea să salveze lumea creștină – pe care Gogol a încercat să o zugrăvească în volumele al doilea și al treilea ale *Sufletelor moarte*. Conceptul de suflet național sau de esență națională era un loc comun în epoca romantică, deși Gogol a fost primul care a dat „sufletului rus” această notă mesianică. Cea care a deschis drumul a fost Germania, unde romanticii precum Friedrich Schelling au dezvoltat ideea unui spirit național ca mijloc de diferențiere a propriei culturi naționale de cea a Occidentului. În anii 1820, Schelling era divinizat în Rusia, iar viziunea sa asupra sufletului a fost exploatată de intelectuali care au încercat să pună în antiteză Rusia și Europa. Prințul Odoevski, promotorul cultului lui Schelling în Rusia, susținea că Occidentul își vânduse sufletul diavolului din dorința unui progres material. „Sufletul vostru s-a preschimbat într-un motor cu aburi”, scria el în romanul său *Noapți ruse* (1844). „Văd în voi șuruburi și roți, dar nu văd viață.” Numai Rusia, cu spiritul ei tineresc, mai putea salva Europa³². Se înțelege că națiunile tinere, precum Germania și Rusia, care rămăseseră în urma Occidentului în curs de industrializare, îmbrățișau ideea unui suflet național. Aceste națiuni își compensau carențele economice, cu asupra de măsură, prin virtuțile spirituale ale mediului rural intact. Naționaliștii le atribuiă țăranilor simpli o solidaritate și o spontaneitate creatoare care se pierduseră de mult în cultura burgheză a Occidentului. Acesta era sensul romantic vag în care a început să se dezvolte ideea sufletului rus în ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea. În eselul său „Despre calitățile înnăscute ale sufletului rus” (1792), Piotr Plavilșcikov susținea, de pildă, că Rusia avea în țărănimea sa o creativitate naturală cu un potențial mai mare decât știința Vestului. Luat de valul mândriei naționale, dramaturgul a pretins chiar în unele domenii o întâietate improbabilă :

Unul dintre țăranii noștri a făcut o tinctură pe care Hipocrate și Galenus, oricât au fost ei de învățați, nu au reușit să o descopere. Cel care pune oasele la locul lor în satul Alekseevo este vestit printre pionierii chirurgiei. Kulibin și mecanicul Sobakin din Tver sunt ași în mecanică... Ceea ce nu reușește rusul să înțeleagă va rămâne pe veci o necunoscută pentru omenire³³ *.

* Naționaliștii ruși făceau deseori asemenea afirmații. În anii 1900, când un farsor a lansat zvonul că un țăran rus bătrân zburase mai mulți kilometri cu un aeroplan construit în casă,

După victoria din 1812, viziunea asupra sufletului țaranului, a virtuții sale altruiste și a sacrificiului de sine a început să fie asociată cu cea potrivit căreia Rusia era salvatoarea Occidentului. Aceasta era misiunea pe care Gogol a dezvoltat-o pentru prima oară în *Suflete moarte*. În mai vechea sa povestire „Taras Bulba” (1835) Gogol atribuisese sufletului rus un tip special de iubire, pe care numai rușii o simțeau. „Nu-i pe lume legătura mai sfântă decât frăția !”, le spune Taras Bulba tovarășilor săi cazaci :

Tatăl își iubește pruncul, mama își iubește pruncul, pruncul își iubește tatăl și mama. Dar asta-i cu totul altceva, fraților, căci și fiara își iubește puiul. Numai omul se poate înrudi nu prin sânge, ci cu sufletul. Frați au mai fost și pe alte meleaguri, dar precum cei de pe pământul rusesc nu s-au mai pomenit... Nu, fraților, să iubească precum sufletul rusesc, să iubească nu cu mintea sau cu altceva, ci cu tot ce ți-a dat Domnul, cu tot ce ai în tine, cu...³⁴

Cu cât se apropia mai mult de slavofili, cu atât Gogol era mai convins că această frăție creștină era unicul mesaj al Rusiei către lume. Aici era planul providențial pentru „sufletul rusesc” la care Gogol făcea aluzie în pasajul de neuitat al troicii de la sfârșitul primului volum al *Sufletelor moarte* :

Oare și tu, Rusie, nu gonești ca o troică iute, pe care n-o poate întrece nimeni ? Fumegă drumul sub tine, vuiesc podurile, totul zboară și rămâne în urmă. S-a oprit uimit cel care te vede, uimit de minunea dumnezeiască : n-o fi cumva un fulger aruncat din cer ? Ce înseamnă această mișcare ce te înspăimântă ? Și ce putere neștută au caii aceștia, cum n-a mai văzut lumea ? Ah, voi, cai, ce mai cai ! Oare vifornitele stau în coamele voastre ? Aveți câte-o ureche ageră în fiecare fibră a voastră ? Ați auzit venind de sus cântecul știut, v-ați umflat toți deodată piepturile de aramă și, aproape fără să atingeți pământul cu copitele, v-ați prefăcut în niște linii întinse, care zboară prin văzduh și troica gonește, însuflețită de Dumnezeu !... Rusie, încotro te avânți ? Răspunde-mi. Nu-mi răspunde. Clopoțelul își cântă clinchetul minunat ; vuieste și se preface în vânt văzduhul sfâșiat în bucăți ; zboară pe-alături tot ce e pe pământ și, uitându-se chiorăș, se trag deoparte și-i fac loc să treacă celelalte popoare și țări³⁵.

„Principiul rus” al iubirii creștine, care urma să fie dezvăluit de Gogol în volumele al doilea și al treilea, avea să salveze omenirea de individualismul egoist al Occidentului. După cum spunea Herzen după ce a citit romanul lui Gogol, „*in potentia* există mult în sufletul rus”³⁶.

Cu cât Gogol lucra mai mult la romanul său, cu atât sentimentul său că avea o misiune divină de a dezvălui adevărul sfânt al „sufletului rus” era mai puternic. „Numai să-mi dea Dumnezeu forța să termin și să public cel de-al doilea volum”, îi scria el poetului Nikolai Iazikov în 1846. „Atunci vor descoperi că noi, rușii, avem multe pe care ei nici nu le-au bănuțit vreodată și pe care nici noi înșine nu vrem să le recunoaștem.”³⁷ Gogol și-a căutat inspirația în mănăstiri – locul în care credea că avea să se dezvăluie acest spirit rus ascuns. Ceea ce admira cel mai mult la eremiții de la Optina era capacitatea

aceasta a fost considerată o dovadă a faptului că sistemul patriarhal al Rusiei nu era doar mai bun decât cel occidental – era și mai inteligent (B. Pares, *Russia* [Harmondsworth, 1942], p. 75).

lor evidentă de a-și ține în frâu propriile patimi și de a-și curăța sufletele de păcat. În această disciplină vedea el soluția la criza spirituală a Rusiei. Și de această dată, slavofiliile au fost cei care l-au îndrumat pe Gogol spre Optina. Kireevski fusese acolo în repetate rânduri să-l vadă pe părintele Macarie în anii 1840, când cei doi publicaseră o carte despre viața părintelui Paisie și traduseră din greacă lucrările Părinților Bisericii³⁸. La fel ca toți slavofiliile care l-au urmat, Kireevski credea că sihaștrii de la Optina întru-chipau cu adevărat tradițiile spirituale străvechi ale ortodoxiei și că acesta era locul în care „sufletul rus” era cel mai viu ; iar când Gogol s-a întors la Moscova de peste hotare, saloanele sale erau înșesate de adepți ai mănăstirii Optina.

Suflete moarte a fost concepută ca o operă de instruire religioasă. Stilul său este impregnat de spiritul lui Isaia, care a prorocit căderea Babilonului (imagine pe care Gogol o folosea frecvent pentru Rusia în scrisorile sale atunci când lucra la al doilea volum al *Sufletelor moarte*)³⁹. În timp ce se chinuia să-și scrie romanul, Gogol a fost cuprins de fervoarea religioasă a propriei profeții. S-a cufundat în scrierile eremitului din secolul al VII-lea Ioan Scărarul din Sinai, care vorbise despre nevoia omului de a-și purifica sufletul și de a urca pe o scară a perfecțiunii spirituale (imagine pe care Gogol o folosea în scrisorile către prietenii săi, spunând că se afla abia pe treptele inferioare)⁴⁰. Rugăciunea permanentă era singura alinare a lui Gogol și, după părerea sa, sursa spirituală de unde avea să capete forța de a-și duce la bun sfârșit misiunea divină prin *Suflete moarte*. „Roagă-te pentru mine, de dragul lui Hristos Însuși”, îi scria el părintelui Filaret, la Optina Pustîn, în 1850.

Cere-i vrednicului tău superior, cere-le tuturor călugărilor, cere-le tuturor celor care se roagă cu cea mai mare ardoare și care iubesc rugăciunea, cere-le tuturor să se roage pentru mine. Calea mea este una dificilă, iar sarcina mea e de așa natură încât, fără ajutorul lui Dumnezeu în fiecare minut și în fiecare oră din zi, pana mea nu se va mișca... El, Milostivul, are puterea de a face orice, chiar și de a mă transforma pe mine, un scriitor negru precum cărbunele, în ceva alb și îndeajuns de pur încât să vorbească despre lucrurile sfinte și frumoase⁴¹.

Problema era că Gogol nu putea zugrăvi această Rusie sfântă, tărâmul frăției creștine pe care credea că este misiunea lui divină să-l scoată la iveală. Acest scriitor, cel mai vizual dintre toți scriitorii ruși, nu putea evoca o imagine a acestui loc – sau, cel puțin, nu una care să-i satisfacă judecata critică de scriitor. Oricât de mult s-ar fi străduit să înfățișeze o imagine ideală a personajelor sale rusești – o icoană, dacă vreți, a sufletului rus –, observarea realității nu-l făcea pe Gogol decât să le împovăreze cu trăsături grotești provenind din habitatul lor natural. El însuși era deznădăduit de propria viziune religioasă – „totul e doar un vis, spulberat de îndată ce îți întorci privirea spre ceea ce există cu adevărat în Rusia”⁴².

Simțind că dăduse greș în încercările sale ficționale, Gogol a căutat să-și transmită mesajul în *Pagini alese din corespondența cu prietenii* (1846), o predică morală pedantă asupra principiului divin pe care îl conținea Rusia, menită să servească drept un fel de prefață ideologică la volumele neterminate din *Suflete moarte*. Gogol propovăduia că izbăvirea Rusiei consta în reformarea spirituală a fiecărui cetățean în parte. Nu s-a atins de instituțiile sociale. A trecut cu vederea chestiunile legate de șerbție și de statul autocrat, susținând în mod ridicol că acestea erau perfect acceptabile câtă vreme mergeau

în tandem cu principiile creștine. Opinia publică progresistă a fost scandalizată – părea o abjurare a idealurilor ei sacre de progres și angajament politic față de cauza poporului. Într-o scrisoare deschisă din 1847, Belinski a lansat un atac devastator la adresa scriitorului pe care îl susținuse (în mod greșit, poate) ca pe un realist social și partizan al reformei politice :

Da, te-am iubit, cu toată pasiunea pe care cineva atașat de țara lui prin legături de sânge o poate simți pentru un om care era speranța, gloria și mândria ei, unul dintre cei mai mari lideri ai ei pe calea conștiinței, progresului și dezvoltării... Rusia își vede izbăvirea nu în misticism, ascetism sau evlavie, așa cum sugerezi tu, ci în educație, civilizație și cultură. Nu are nevoie de predici (a auzit prea multe) și nici de rugăciuni (le-a mormăit prea des), ci de deșteptarea în oameni a demnității umane, sentiment pierdut de sute de ani în noroi și murdărie⁴³.

Slavofilii, care nu erau mai puțin devotați reformei, au fost cuprinși de deznădejde. „Prieten”, îi scria Serghei Aksakov lui Gogol, „dacă scopul tău a fost acela de a stârni un scandal, de a-ți face prietenii și dușmanii să ia atitudine și să se coalizeze împotriva ta, atunci ți-ai atins acest scop. Dacă publicarea acestei scrieri a fost una dintre glumele tale, a reușit dincolo de orice așteptări: toată lumea e perplexă”⁴⁴. Nici măcar părintele Macarie, duhovnicul lui Gogol de la Optina, nu a putut fi de acord cu *Paginile alese*. Bătrânul era de părere că Gogol nu înțelesese nevoia de smerenie. Se erijase în profet și se rugase cu toată fervoarea unui fanatic, dar, fără adevărul sau inspirația Sfântului Duh, asta „nu era de ajuns pentru religie”. „Pentru ca o lampă să împrăștie lumină”, îi scria el lui Gogol în septembrie 1851, „nu este de ajuns ca sticla ei să fie curată: lumânarea ei trebuie să fie aprinsă înăuntru”⁴⁵. Macarie nu putea fi de acord nici cu chietismul social al scriitorului. Căci rolul mănăstirii sale era acela de a alina suferința celor săraci. Criticile lui Macarie au fost o lovitură zdrobitoare pentru Gogol, cu atât mai mult cu cât probabil și-a dat seama că erau îndreptățite: nu simțea acea inspirație divină în sufletul său. De îndată ce a primit scrisoarea lui Macarie, Gogol a rupt orice legătură cu Optina. Și-a dat seama că dăduse greș în privința chemării sale divine de scriitor-profet. S-a simțit nevrednic în fața lui Dumnezeu și a început să se înfometeze. Ajuns pe patul de moarte, și-a instruit servitorul să ardă manuscrisul romanului său neterminat. Ultimele cuvinte pe care le-a rostit înainte să moară, la 43 de ani, în 24 februarie 1852, au fost: „Adu-mi o scară! Iute, o scară!”⁴⁶.

3

În scrisoarea sa către Gogol, Belinski admisesese că țăranul rus îl venera cu evlavie pe Dumnezeu și avea frică de El. „Dar rostește numele Domnului în timp ce se scarpină în fund. Și spune despre icoană: «E bună pentru rugăciune – și poți să acoperi și oalele cu ea». Dacă te uiți cu atenție”, conchidea criticul literar, „vei vedea că rușii sunt prin natura lor un popor de atei cu multe superstiții, dar fără cea mai mică urmă de religiozitate”⁴⁷.

Nu numai intelectualitatea socialistă în numele căreia vorbea Belinski avea îndoieli în legătură cu natura creștină a sufletului țăranului. Biserica însăși era tot mai îngrijorată